

**МОРФЕМНА ДЕЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ
В СУЧАСНІЙ МОВІ**

У статті розглянуто проблеми морфологічної деетимологізації, які можуть впливати на затемнення походження слів. Проаналізовано найтипівіші зміни в морфемному складі слів: спрощення, перерозклад, ускладнення. Визначено структурні схеми способів утворення деетимологізованих лексем, виявлено найпродуктивніші засоби.

Ключові слова: етимологія, внутрішня форма слова, структурний склад слова, спосіб утворення, споріднені слова, мотивація, деетимологізація.

В статье рассмотрены проблемы морфологической деэтимологизация, которые могут влиять на затемнение происхождения слов. Проанализированы наиболее типичные изменения в морфемном составе слов: упрощение, переразложение, осложнение. Определены структурные схемы способов образования деэтимологизованных лексем, выявлено более продуктивные словообразовательные средства.

Ключевые слова: этимология, внутренняя форма слова, структурный состав слова, способ образования, родственные слова, мотивация, деэтимологизация.

The article deals with the problems of morphological detemilogization, which may affect the obscurity of the origin of words. The most typical changes in the morphemic composition of words are analyzed: simplification, fragmentation, complication. The structural schemes of the methods of formation of deimitologized tokens are determined, more productive word-forming means are revealed.

The darkening of the etymology of words can significantly affect a factor such as deemitologization, when the links between the motivated and the motivators are erased, and the boundaries between the original and the derived values are expanded. Therefore, the study of these phenomena can serve as a reliable apparatus in solving etymological problems.

Eclipse of the inner form of the word is widespread even in common-sense words, which supposedly should have a clear motivation. This is due to the fact that in the process of functioning morphemes of the root (where it contains the main motivation) its value may not manifest itself.

The wiped or darkened internal form of the word has a significant scientific potential, because it can be used as one of the elements of historical and philological approaches to the formation of models of the language consciousness of the past.

Words with a lost inner form are of great interest to psycholinguistics.

They are the material for a systematic description of the thinking process of people who lived in past centuries, that is, they allow us to trace the connection between language and thinking in diachrony. In this regard, relatively promising areas of further scientific activity can be considered a comparable analysis of the erased internal form of words, as well as the study of its reuse in the creation of new semantic units.

Key words: etymology, internal form of words, structural composition of the word, method of formation, related words, motivation, deethymologization.

«Розвиток, історія окремого слова – не сваволя сліпого випадку, а вияв чітких закономірностей. Наука, якщо вона хоче бути наукою, повинна їх виявляти і бережливо зберігати вже виявлене», – відзначив В. Журавльов [3, с. 66].

На початковому етапі вивчення лексики будь-якої мови потрібно намагатися не лише запам'ятати, як називається та чи та річ, а й зрозуміти, чому її так іменують. Треба з'ясувати не лише предметне, але й асоціативне значення слова. Для цього варто встановити спосіб утворення та структурний склад слова, також ознайомитися з його іншими значеннями й значеннями споріднених слів. Іншомовні слова, асоціативне значення й мотивування яких зрозумілі учням, запам'ятовуються легше, і вживаючи їх, студенти не допускають помилки. З огляду на це ставимо за мету дослідити морфемну деетимологізацію, що може затемнити походження слів, розглянути, зокрема, такі явища, як спрощення, перерозклад та ускладнення.

Внутрішня форма слова давно потрапила до сфери інтересів мовознавців. Величезний функційний і семантичний потенціал, що закріплено в слові завдяки цьому явищу, є однією із причин підтримання зацікавлення зазначеною проблемою.

Одним з найпоширеніших процесів, що відбувається в межах внутрішньої форми слова, є її поступове зникнення. Найчіткіше таку особливість цього лексичного явища простежуємо під час зіставного аналізу. Можна виділити окремий тип відношень між синонімічними номінаціями різних мов, де в одному випадку слово зберігає внутрішню форму, а в іншому втрачає її [11, с. 18]. Це явище називають або втратою внутрішньої форми, або семантичною спрощеністю, або

деетимологізацією [5, с. 194].

Затемнення внутрішньої форми слова відбувається, коли лексична одиниця починає апелювати не до ідеї про поняття чи образу поняття, а його безпосередньої сутності, стаючи, у такий спосіб, «довільним знаком» [11, с. 19]. Вияви такого затемнення докладно вивчав В. Звегінцев: «Коли слово отримує повну семантичну незалежність і більше не покладається на мотиваційний зв'язок з первинною ознакою, а, навпаки, прямо апелює до предмета, що позначає, то внутрішня форма такого слова відступає на другий план, забувається і фактично перестає грати будь-яку роль у встановленні правил функціонування нового слова та його подальшого розвитку» [5, с. 193].

Процес втрати внутрішньої форми слова закономірний, так само як наявність внутрішньої форми є природною властивістю слова [7, с. 119]. До цього тяжіє будь-який знак, семантичне навантаження якого постійно розширюється.

Багато сучасних слів української мови з їх сучасними значеннями здебільшого є наслідками тривалого розвитку, протягом якого з ними відбуваються ті або ті зміни, подекуди дуже значні. Ці зміни зумовлені збагаченням досвіду людей і тенденціями розвитку самої мови. Зміни в історичному розвитку слів нерідко приводять до стирання їх первісних значень. У деяких випадках утрата іменником внутрішньої форми може означати його поступове усунення із широкого вжитку та заміну іншим словом зі зрозумілішою мотивацією [11, с. 19]. Що старіше позначення, то більше воно тяжіє до абстрактності, звільнення від змісту. Отже, знищення внутрішньої форми слова літературної мови «можна розглядати як один з формальних показників того, що воно є давнім за своїм походженням, адже в первинних, не запозичених словах переважно зберігається мотиваційна ознака» [7, с. 182].

Відтак, деетимологізація – зміна в морфемній словотвірній структурі слова, коли для свідомості носіїв мови виявляється втраченим етимологічний зв'язок цього слова з тією чи тією непохідною основою. Деетимологізація може бути викликана або тим, що слова з вихідною непохідною основою перестають бути

наявними в мові, або тим, що це слово занадто далеко пішло у своєму семантичному розвитку від слова з відповідною непохідною основою. Отже, втрата внутрішньої форми (а точніше семантичної мотивації) поширюється й на морфемні складники слова. Як зазначає А. Боюн, «деякі семи похідної основи зберігаються в семантичній структурі похідної лексичної одиниці в дещо модифікованому вигляді, а інші зовсім згасають» [2, с. 6].

Найтипівішими змінами в морфемному складі слів є спрощення, перерозклад та ускладнення. Спрощення – це втрата виділюваності морфем, коли складні за будовою слова видаються простішими. Наприклад, *жи-т-о*, *жи-р-ь*, *жи-тт-я* є спорідненими; так само *да-р*, *да-ча*, *да-в-а-ти*. Слово *булавка* колись було зменшеною формою із суфіксом -к- від *булава*; *греб-інь*, давнє *гребти* позначало чесати; *па-скуда* від *па+скуда* – ‘бідність’, згадаємо ‘скудний’ – ‘бідний’; *подушка* від *по+душ<дух* ‘дути’ +к+а тощо.

Спрощення, зрозуміло, відбувається і в запозичених словах. З огляду на це похідні слова сприймають як непохідні, а складні слова – як прості. Наприклад, слово *прокурор* в українській мові вважають кореневим. Однак у французькій мові, звідки воно походить, у ньому осмислюється суфікс -ор (-eur) і основа *прокур-* (латин. *prōcurō* – ‘турбуюсь’, ‘наглядаю’). Латинське дієслово утворене від префікса *prō+curāre* ‘турбуватись’, ‘наглядати’, від іменника *cura* ‘турбота’, ‘старання’. В українській же мові *куратор* – ‘особа, якій доручене спостереження, нагляд за якими-небудь роботами’; так само *кашне* з франц. *cache nes* – дослівно від словосполучення ‘ховай ніс’; *партер* – з франц. *par terre* – ‘на землі’ (префікс *par* ‘на’+ *terre* ‘земля’).

Немало іншомовних слів, що функціонують в українській мові, також споріднені між собою, хоч ця спорідненість вже є лише фактом історичним, що ніяк не інтерпретує і не усвідомлює звичайний мовець. У запозичених словах, як і у слов’янських, спостерігаємо історичні чергування звуків. Однак якщо в слов’янських лексемах зв’язок між словами, хоч

і з видозміненим звуковим складом, таки може бути зрозумілим, то іншомовні слова «вириваються» із природної мовної стихії, їх запозичають у різні епохи, тому сприймають як слова, не пов'язані між собою [10, с. 226].

Отже, затемнення внутрішньої форми слова поширене навіть у спільнокореневих словах, у яких нібито має бути наявна зрозуміла мотивація. Це пояснюємо тим, що в процесі функціонування кореневої морфемі (де й міститься основна мотивація) його значення може не маніфестуватися.

Прикладами такого затемнення в спільнокореневих лексемах є слова *абажур*, *журнал*, *тужурка*: *абажур* – ‘ковпак, який одягають на лампу’. Запозичене із французької мови у XVIII ст. франц. *abat – jour* ‘абажур’ складається із частини дієслова *abattre* ‘відбивати, відсвічувати, відображати’, буквально ‘відбивати, валити вниз’ та іменника *jour* ‘світло’, ‘день’. Порівняємо з етимологією слова *журнал*: *журнал* – ‘періодичне видання’, ‘книга для записів’. Запозичене із французької на початку XVIII ст. франц. *journal* ‘журнал’ – суфікс прикметника *-al* + *journee* (*jour*) ‘день’. Первісне значення – ‘щоденний запис подій’. Простежимо етимологію лексеми *тужурка*: *тужурка* – ‘куртка для повсякденного носіння’. У словниках зафіксовано з 50-х рр. XIX ст. Утворене з *tous* ‘усі’ і *jours* ‘дні’ + предметний суфікс *-к-а* – *toujours* ‘завжди’, ‘постійно’ + суфікс *-к*. Зрозуміло, що «спільнокореневими» ці слова виявляються лише на етимологічному рівні. Окрім того, у словах *абажур* і *журнал* спостерігаємо спрощення морфемної структури.

Спрощення морфемної будови відбувається й у слові *гладіатор* – ‘озброєний борець з рабів або військовополонених у Давньому Римі’. У словниках зафіксовано з початку XIX ст. Запозичене з латин. *glādiātor* ‘гладіатор’, що утворене із суфікса на позначення особи-діяча *-ātor* і кореня *glād-* (від *glādus* ‘меч’, ‘шпага’). Спорідненою в цьому контексті до *гладіатора* є лексема *гладіолус* – назва квітки. *Гладіолус* – дослівно ‘меч-трава’, оскільки форма її листя нагадує меч [8, с. 209].

У цьому контексті згадаємо про теорію Х. Шухардта, який уважав, що історію слів потрібно розглядати одночасно

з розвитком явищ, предметів, які вони позначають. Дослідник проводив паралелі між історією мови та матеріальною культурою і дійшов висновку, що слова, як і речі, можуть жити й відмирати, тобто мають матеріальну природу [4]. Для того, щоб реконструювати первинні назви, Х. Шухардт звертався до внутрішньої форми слова як до засобу, що надає інформацію про характер предмета, який уже давно не використовують. Школа «Слів та речей» (Wörter und Sachen), представником якої був науковець, не набула широкої популярності через брак чітких критеріїв дослідження матеріалу [4]. Утім, думку про те, що внутрішню форму слова потрібно досліджувати разом з позначуваним предметом, вважаємо слушною.

За нашими спостереженнями, спрощення – це найчастотніша зміна в мофемному складі слів, що впливає на затемнення етимології. Структурний аналіз досліджуваних лексем дає змогу класифікувати матеріал на три групи: а) група слів з етимологічно вираженою будовою: префікс + корінь; б) група слів з етимологічно вираженою будовою: корінь + суфікс; в) група слів з етимологічно вираженою будовою: корінь + корінь.

Охарактеризуємо першу групу. Слово *атом* ‘найменша частинка хімічного елемента, що зберігає всі його хімічні властивості’ відоме в українській мові ще з XVIII ст. Запозичене із грецьк. *atomos* ‘неподільний’, яке утворене з а- ‘не’ + *tomos* ‘різати, рубати, ділити’. Таку назву ще в V ст. до н. е. дав своєму відкриттю основоположник учення про атоми давньогрецький філософ Левкіпп. Цікаво, що в 20-х рр. XX ст., коли поживавилася робота з українізації й створення власної термінології, був запропонований автентичний замінник – «неділка», який згодом радянські вчені затаврували й вилучили з наукового обігу як антинауковий (мовляв, хіба українські науковці не знають, що атом – частинка, що поділяється? З огляду на це не виправдано йменувати її **неділкою**). Звісно, зауваження про те, що запозичений термін дослівно так і перекладають, до уваги не бралися. Сучасна фізика доводить, що атоми подільні, однак термін продовжує нести на собі уявлення про будову світу свого

творця. І не лише значеннєве: словотвірна структура, яка на сьогодні сприймається як непохідна, такою не є.

Продуктивно виявив себе латинський префікс *про-*. Наприклад, *прогрес* ‘рух уперед до більш досконалого стану, розвиток від найнижчого до найвищого, від простого до складного’ – інтернаціональне слово, першоджерелом якого є латин. *progressus* ‘рух уперед’, ‘розвиток’, ‘успіх’, що походить із префікса *pro-* ‘уперед’ + дієслова *gredi* ‘йти, просуватися, крокувати’. Слово фіксуємо в українській мові з XVIII ст.

Лексема *програма* – ‘зміст і план наміченої діяльності, робіт і т. ін.’, ‘виклад і обґрунтування світоглядних позицій і завдань політичних партій, організацій’ уживають в українській мові з XIX ст. зі значенням ‘письмове оголошення’ або ‘розпорядження’. Походить з латин. префікса *pro-* ‘уперед’ + дієслова *grapho* ‘пишу’.

Слово *проект* (‘розроблений план створення чогось, попереднє креслення’, ‘задум’) запозичене у XVIII ст. з латин. *proiectus* – форми пасивного дієприкметника, утвореного від префікса *pro-* ‘уперед’ + дієслова *iacere* ‘кидати’.

Проспект (‘пряма широка вулиця в місті’, ‘розгорнутий план наукової праці’) запозичено ще на початку XVIII ст. з латин. *prospectus* ‘погляд удалечинь’, що походить від поєднання префікса *pro-* ‘уперед’ + дієслова *specere* ‘дивитися’.

Інтернаціоналізм *професія* (‘постійна спеціальність, вид трудової діяльності, який потребує певної підготовки’) в українській мові з’явився в ужитку з XVIII ст., запозичений з латин. *professio* (‘професія, визнання чогось предметом своїх занять’), що утворився із префікса *pro-* ‘уперед’ та дієслова *fateri* ‘показувати, пропонувати (послуги, продукцію)’.

Лексема *профіль* (‘обриси, вид зі сторони’, ‘сукупність основних рис, характерних для професії, спеціальності’) запозичена через французьке посередництво (франц. *profil*), де втратила кінцевий -о (порівн. з італ. *profilo*), з етимологією ‘обведений тонкою лінією’. Утворена із префікса *pro-* ‘уперед, уздовж, упродовж’ + дієслова *filo* ‘штрих, лінія’ (латин. *filum* – ‘нитка’).

Зазначимо, що переважно цю групу формують запозичені слова. Однак фіксуємо й низку слов'янських за походженням слів, утворених за схожою формулою, зокрема *простір*, *проміжок*, *пробіл*, *прозорий*, *промисел*, *просвіта*, *протяг*. Наприклад, слово *простір* ('не зайняте нічим місце, свобода, воля') утворилося із праслов'ян. *prosterti, що згодом продукує українські форми *простерти*, *простирати* – 'розповсюджувати, простягати, розкидати в сторони'. Праслов'янська форма *prosterti, своєю чергою, є утворенням *pro- 'уперед' + sterti 'слати, розширяти' (корінь *ste- фіксуємо й у словах *стелити*, *постіль*, *стіл* тощо).

Натомість велику продуктивність цієї схеми доводять українські префікси при-, по-: *прибічник*, *приборкувати*, *привабливий*, *привид*, *привід*, *пригода*, *пригорща*, *приємність*, *придатність*, *прикмета*, *прилад*, *примара*, *примірник*, *природа*, *пристань*, *причал*, *прихвостень*, *причина* тощо; *побачення*, *поблажка*, *побут*, *повага*, *поведінка*, *повітря*, *погляд*, *подорож*, *подія*, *пожива*, *подяка*, *позов*, *помірний*, *помітний*, *порада*, *порода*, *порядний*, *порядок*, *послуга*, *постава*, *потвора* тощо.

Розходження у звуковому оформленні іншомовних слів можуть бути зумовлені фонетичними процесами асиміляції або дисиміляції в мові-джерелі. Наприклад, у багатьох латинських за походженням словах або утворених з використанням латинських морфем, вжито префікс інтер- – 'між': *інтернаціонал*, *інтервал* тощо. Цей префікс легко осмислити у своєму значенні. Утім, розпізнати його у словах на зразок *інтелігент*, *інтелект* майже неможливо (в інтер- останній звук R повністю уподібнився початковому звуку кореня L). Простежимо: дієслово *intellegere* 'те, що сприймається, піддається впливу' → латин. пасивний дієприкметник *intellectus* → далі *інтелект* – 'розум'; префікс *inter* + дієслово *legere* 'збирати, бачити, помічати' = *intellegere* 'сприймати, помічати між іншого щось, отже – мислити' → латин. активний дієприкметник *intellegens* 'той, що розуміє, розумний' → *інтелігент*.

Латинський за походженням префікс транс- – 'через', 'пере' у деяких словах зберігає свій вигляд, наприклад, *trans* 'пере' +

portare ‘носити’ → латин. transportare – ‘переносити’ → далі – *транспорт*; так само *трансмiсія* – ‘пересилка, передача’, *трансформація* – ‘переоформлення, перетворення’, *транскрипція* – дослівно ‘переписування’ тощо. Однак у слові *традиція* цей префікс упізнати неможливо, хоч він у ньому й наявний: trans ‘пере-’, який утратив приголосні ns, + дієслово do, dare ‘давати’ → дієслово tradere ‘передавати’ → латин. traditio ‘передача’ = *традиція* ‘те, що переходить від одного покоління до іншого’ [9, с. 126].

Такі явища, як перерозклад і ускладнення, значно меншою мірою впливають на затемнення внутрішньої форми слів, які в цьому разі зберігають більшу чи меншу зрозумілу мотивацію: а) перерозклад (перерозподіл меж між морфемами): *жтроба* > *утроба* > *вън-утрь* > *внутри* > *нутро*; *долоня* – *ладонь* тощо; б) ускладнення (явище, протилежне спрощенню, полягає в тому, що непохідна основа починає членуватися на морфеми). Процес ускладнення особливо нерідко спостерігаємо в іншомовних за походженням словах: у слові *електрика* виділяємо суфікс -ик- після появи слів *електрифікація*, *електроносій* і т. ін.; у слові *хна* [а] сприймаємо як флексію, якою вона в мові-джерелі не є; так само *чалм-а*.

Отже, на затемнення етимології слів істотно може впливати такий чинник, як деетимологізація, коли зв'язки між мотивованим і мотивувальним стираються, а межі між первісним та вивідними значеннями розширюються. На нашу думку, стерта або затемнена внутрішня форма слова має вагомий науковий потенціал, адже вона може бути використана як один з елементів історико-філологічних підходів до формування моделей мовної свідомості минулих часів. Слова з утраченою внутрішньою формою становлять величезний інтерес для психолінгвістики. Отже, проведення подальшого зіставного аналізу стертої внутрішньої форми слів вважаємо доволі перспективними напрямками наукової діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка.

- Событие. Факт. – Москва : Наука, 1988. – 341 с.
2. **Боюн А. М.** Иерархия семантической структуры вершины словообразовательного гнезда (на материале СГ со словом-вершиной вода) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02. «Русский язык». – Киев, 1996. – 317 с.
  3. **Журавлев В. К.** Принцип иерархичности звуковых изменений в этимологии // Этимология – 1984 / отв. ред. О. Н. Трубачев. – Москва : Наука, 1986. – 256 с.
  4. **Залізник А. А.** Внутрішня форма слова [Електронний ресурс]. – URL : / http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/VNUTRENNYAYA_FORMA_SLOVA.html (дата звернення: 12.02.2018).
  5. **Звегинцев В. А.** Семасиология – Москва : Изд-во Московск. ун-та, 1957. – 323 с.
  6. **Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи.** – Київ : Логос, 2007. – 232 с.
  7. **Плотников Б. А.** О форме и содержании в языке. – Минск : Высш. шк., 1989. – 254 с.
  8. **Рибалка Я. І.** Зміни в морфемному складі слів, що призводять до деетимологізації // Філологічні науки : зб. наук. пр. викладачів факультету. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 208–210.
  9. **Рибалка Я. І., Степаненко О. К.** Мовні чинники впливу на деетимологізацію // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / за ред. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О., 2015. – Вип. 16. – С. 122–134.
  10. **Рибалка Я. І.** Фонетичні зміни в історичному розвитку слів, що ведуть до затемнення їхньої етимології // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / за ред. А. М. Поповського. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2011. – Вип. 10. – С. 225–233.
  11. **Русанівський В. М.** Структура лексичної і граматичної семантики. – Київ : Наук. думка, 1988. – 240 с.

Список умовних скорочень

грецьк. – грецька
латин. – латина

франц. – французька
праслов'ян. – праслов'янська